

Barbara Noworolska, *Eliza Orzeszkowa. Trwanie, pamięć, historia*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2005, ss. 301; Małgorzata Chwedczuk, *Drzewa Elizy Orzeszkowej*, Wydawnictwo „Duet”, Toruń 2007, ss. 242; Anna Chomicz, *Komunikacja epistolarna w pozytywizmie (na materiale twórczości Elizy Orzeszkowej)*, Wydawnictwo „Grado”, Toruń 2007, ss. 351.

Bogata bibliografia przedmiotowa dotycząca twórczości Elizy Orzeszkowej stale się powiększa. Jej dzieła nadal spotykają się z żywym zainteresowaniem badaczy literatury, którzy stale odnajdują nowe sposoby ich odczytania lub uzupełniają już istniejące interpretacje. Trzy książki będące przedmiotem niniejszego omówienia wskazują na możliwości odczytania prozy Orzeszkowej pod kątem obecnej w niej ideologii, występujących motywów, a także form komunikacji.

Książka Barbary Noworolskiej *Eliza Orzeszkowa. Trwanie, pamięć, historia* włącza się w krąg tradycyjnych odczytań prozy autorki *Nad Niemnem* poprzez ideologię epoki, hasła pracy organicznej, pracy u podstaw. Autorka przywołuje niezwykle szeroki kontekst historyczny, kulturowy, a także filozoficzny. Wskazuje, że na poglądy Orzeszkowej w równej mierze wpłynęli myśliciele zachodnioeuropejscy (m.in. Buckle, Taine, Comte, Spencer), jak i związani z polskim Oświeceniem (Staszic, Kołłątaj, Krasicki). Nie pomija również roli tradycji Mickiewiczowskiej, która zaznaczyła wyraźne piętno na twórczości autorki.

W centrum zainteresowania badaczki znajduje się grupa utworów określonych przez nią wspólnym mianem „powieści szlacheckiej”: *Na prowincji*, *Eli Makower*, *Nad Niemnem*; w mniejszym stopniu: *Dwa bieguny*, *Ad astra*, *Australczyk*. Noworolska przywołuje również kontekstowo wiele pomniejszych utworów, zarówno literackich jak i publicystycznych, co pozwala jej ująć szeroko tematykę związaną z trwaniem dworu pod zaborami, pamięcią i historią. Ponadto porusza wiele wątków pobocznych, m.in. nieobecność opisu ceremonii sakralnych w *Nad Niemnem*, waloryzację i sakralizację rodzimej przyrody. Omawia ponadto recepcję poszczególnych utworów Orzeszkowej. Analizuje język bohaterów, narracji oraz konstrukcję powieści. Pokazuje *Na prowincji* jako utwór ukazujący sytuację dworu polskiego pod zaborami oscyluje między pesymizmem (związanym z sytuacją Snopińskich, z trudem ich codziennego życia) a optymizmem reprezentowanym w powieści przez bohaterów podejmujących działania związane z hasłami pracy organicznej i u podstaw (Orficki,

Opolski, proboszcz). Ta biegunowość uczuciowa, według Noworolskiej, została już zaznaczona w podwójnym motcie powieści (*Pieśń Kołodzieja* i słowa Beniamina Franklina). Natomiast *Eli Makower* w interpretacji badaczki niesie za sobą przesłanie o konieczności współpracy między szlachtą i Żydami zamieszkującymi ziemie polskie, gdyż pozwoli to na przetrwanie zagrożonego dworu polskiego. Podobną rolę ma odegrać program porozumienia między Korczyńcem a zaściankiem w powieści *Nad Niemnem*. W tej powieści możliwość porozumienia między ludźmi zostaje już zasugerowana poprzez rozpoczęcie jej od opisu święta (najprawdopodobniej Zielonych Świątek). Zwróćmy również uwagę, że według badaczki, w twórczości Orzeszkowej praca ma charakter sakralny, gdyż łączy się z pamięcią Edenu. Uprawa roli, osvajanie przyrody prowadzą do odbudowy idealnego Boskiego ogrodu, natomiast praca na rzecz narodu, szerzenie oświaty, trwanie na posterunku są próbą odbudowy niepodległego państwa – „polskiego edenu” (s. 168). Dlatego też miłość do ziemi ojczystej połączona z pracą na rzecz narodu jawi się jako przejaw najwyższego patriotyzmu.

W ujmowaniu narodu i dziejów Orzeszkowa jest głównie spadkobierczynią myśli Buckle’a (choć jej poglądy ewoluują). Przejmuje jego teorię o wpływie przyrody i położenia geograficznego na kształt narodu, a także roli tradycji w jego rozwoju. Ciekawe spostrzeżenia dotyczą roli sztuki w życiu społeczeństwa, głównie literatury pojmowanej jako *magistra vitae* (s. 195). Ponadto autorka *Nad Niemnem* oryginalnie ujmowała pojęcie kosmopolityzmu rozumianego jako uznanie równości wszystkich narodów wobec praw natury.

Ważne miejsce w twórczości Orzeszkowej zajmuje historia pojawiająca się w powieściach w formie ustnych przekazów (np. historia Mogiły, Jana i Cecylii, udziału w walkach napoleońskich). Z jednej strony tworzy ona mit Polski ostatnich Jagiellonów (wpływ myśli Lelewela), a z drugiej nawiązuje do wydarzeń zbrojnych XIX wieku: kampania napoleońska, powstanie listopadowe i styczniowe – wyraźnie sakralizowane. Autorka dużo miejsca poświęca analizie opowiadań, które znalazły się w tomie *Gloria victis*.

Jakkolwiek rozprawa Barbary Noworolskiej porusza tematykę w dużej mierze już opracowaną, przynosi wiele ciekawych spostrzeżeń i uwag. Główną zaletą tej pracy jest zestawienie poglądów Orzeszkowej z opiniami wychowanków Szkoły Głównej, co pozwala określić, na ile Orzeszkowa była reprezentantką swojego pokolenia, a na ile indywidualistką.

Książka Małgorzaty Chwedczuk *Drzewa Elizy Orzeszkowej* jest pierwszym całościowym spojrzeniem na motywy dendrologiczne występujące w twórczości autorki *Dziurdziów*. Do tej pory obrazy drzew były omawiane w kontekście

analizy poszczególnych utworów (głównie *Nad Niemnem* i *Gloria victis*)¹. Badaczka natomiast, nie pomijając osobistego stosunku pisarki do przyrody (zapisanego w jej listach oraz w prozie autobiograficznej), omawia liczne motywy dendrologiczne występujące w większości utworów Orzeszkowej. Chwedczuk klasyfikuje je w kilka głównych grup (będących równocześnie tytułami poszczególnych rozdziałów rozprawy): drzewa sepulkralne, drzewa owocowe, „naturalne kompleksy drzewne: puszcza, bór, gaj, las”. Wskazuje na ich sensotwórczy charakter, wielofunkcyjność i bogatą semantykę. Omawia je, sięgając do tradycji mitologicznej, kontekstu kulturowego, antropologicznego, a także powołuje się na dzieła botaniczne i etnograficzne. Zwraca uwagę na dużą wiedzę botaniczną Orzeszkowej, dotyczącą określeń różnych skupisk drzew, a także opisów przemiany jednej formacji leśnej w inną.

Drzewa w twórczości Orzeszkowej są poddawane swoistej sakralizacji. Opisy lasów wyróżnia nacechowanie estetyczno-emocjonalne, chociaż pisarka nie omija pragmatycznego, utylitarne znaczenia drzew w życiu człowieka. Badaczka zwraca uwagę na bogactwo i różnorodność środków stylistyczno-językowych, stosowanych przez Orzeszkową. Co więcej, udowadnia, że opisy drzew korespondują ze spojrzeniem bohaterów, odzwierciedlają ich stany psychiczne oraz dopełniają ich charakterystyki. Ciekawym uzupełnieniem każdego rozdziału książki Małgorzaty Chwedczuk jest analiza obecności frazeologizmów i zwrotów, w których występują drzewa, w warstwie narracyjnej oraz dialogowej.

„Drzewa sepulkralne” (głównie topole i sosny) towarzyszące wszelkim miejscom pochówku. W prozie Orzeszkowej nie tylko są znakami smutku i żałoby, ale również pamięci, a także stają się enklawą polskości na cmentarzach poza granicami kraju. Oprócz tego jawią się jako strażnicy grobów powstańców odczanych przez pisarkę szczególnym kultem. Natomiast „drzewa owocowe” są stałym elementem wiejskiego krajobrazu (wsi szlacheckiej) oraz atrybutem ojczystych stron. Sady wyznaczają przestrzeń pozytywną, łączą się z takimi wartościami, jak dobro i pokój. Co więcej, bohaterowie dbający o nie, dbają równocześnie o swój rozwój moralny. Chwedczuk omawia motyw puszczy, odnosząc się głównie do powieści *Dwa bieguny* i *Ad astra*. Zauważa, że w pierwszej przyjmuje ona postać teosfery, natomiast w drugiej urasta do rangi samodzielnego

¹ Podobnie jest w omawianej pracy Barbary Noworolskiej; zob. ponadto: A. Baczewski, „*Nad Niemnem*”. *Natura i człowiek*, Rzeszów 1995; H. Bursztyńska, „*Gloria victis*” *Elizy Orzeszkowej*, w: *List, nowela, opowiadanie*, pod red. T. Budrewicza i H. Bursztyńskiej, Kraków 1996.

bohatera. Natomiast bór w powieści *Nad Niemnem*, pełniący funkcję granicy między niebem i ziemią, poddawany jest podwójnej sakralizacji – w okolicach grobu Jana i Cecylii (przyjmuje kształt Raju, Edenu) i Mogiły. Gaj – w odniesieniu do tradycji Mickiewiczowskiej – staje się wyróżnikiem dworu szlacheckiego, symbolizuje rodzimość. Natomiast w utworach osadzonych w realiach antycznych pojawiają się „gaje konotujące zachowania i doznania świeckie oraz gaje święte, tworzące przestrzeń sakralną” (s. 155). Najczęstszym motywem dendrologicznym jest las. „Występujące w utworach motywy lasu – pisze Chwedczuk – można podzielić na dwie zasadnicze grupy – te, których dominantą semantyczną są: duchowość, symbolika magia, artystyczna podmiotowość oraz motywy, gdzie akcentowany jest wymiar utylitarny lasu” (s. 175).

Książka Małgorzaty Chwedczuk przyjmuje formę precyzyjnego, logicznie i klarownie przeprowadzonego wywodu. Badaczka stworzyła interesującą i ważną rozprawę omawiającą twórczość Orzeszkowej. Zebrany przez nią materiał wskazuje na wysoką rangę motywów dendrologicznych w prozie autorki *Chama*, na ich różnorodność i bogactwo znaczeniowe, jakie ze sobą niosą. Co więcej, niniejsza rozprawa jest pierwszym całościowym spojrzeniem na „drzewa Orzeszkowej”. Na uwagę zasługują również przypisy, które nie przesłaniając głównego tekstu rozprawy, uzupełniają wywód badaczki w wiedzę z zakresu botaniki, folklorystyki czy też medycyny.

Ostatnia z omawianych rozpraw, Anny Chomicz *Komunikacja epistolarna w pozytywizmie (na materiale twórczości Elizy Orzeszkowej)*, dotyczy ważnej w twórczości grodzieńskiej samotnicy formy komunikacji, jaką jest list. Badaczka ujmuje temat całościowo, oprócz listów w ścisłym sensie bierze pod uwagę formy pochodne, jak karta wizytowa, bilet, depesza, podanie, pozew, edykt, a także testament. Swą rozprawę buduje w oparciu o teksty dotyczące teorii listu², a także odnosi się do fenomenologii, teorii aktu komunikacji oraz teorii aktu mowy. W swej rozprawie nie pomija interpretacji całości utworów, przywołuje ideologię zapisaną w poszczególnych tekstach, dzięki czemu uzyskuje pełny obraz roli listu w dziełach Orzeszkowej. Badaczka omawia zarówno ontologię listów, jak ich epistemologię i aksjologię. Zwraca uwagę również na listy jako przekaźniki pewnej informacji, na funkcję komunikacyjną, ale także przeprowadza ich wnikliwą analizę językową.

² Głównie odnosi się do następujących prac: S. Skwarczyńska, *Wokół teorii listu (Paradoksy)*, w: *taż, Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa 1975; *taż, O pojęcie literatury stosowanej*, „Pamiętnik Literacki” 1931 z.1.

Duże znaczenie w odczytaniu listu mają jego elementy pozajęzykowe: cechy pisma nadawców („Przy całej różnorodności i relatywności cech graficznych Orzeszkowa podkreśla jedną stałą właściwość pisma – niepowtarzalność.”, s. 24), materiał, na jakim został zapisany, kolor papieru, jego gatunek, elementy ornamentyczne, koperta (lub zastępująca ją książka), a także stemple pocztowe czy wręcz szelest papieru, jego struktura i zapach. Okazuje się, że również one nie są pozbawione sensotwórczych właściwości, uzupełniających treść listu. Także fazy istnienia listu nie pozostają bez znaczenia. Autorka rozprawy omawia ich sześć (1. projektowanie listu – powody napisania; 2. czynność pisania – codzienność, ale także okazjonalność; 3. wysyłanie i dostarczanie korespondencji – sposób przekazania korespondencji, obecność i rola posłańców; także rola „poczty obywatelskiej”; 4. czytanie listu – po raz pierwszy i ponowne odczytywanie listu; 5. przechowywanie; 6. zniszczenie), zaznaczając, że rzadko wszystkie zostają zrealizowane. Zwraca uwagę, iż z każdą z poszczególnych faz łączy się możliwość wielu konkretyzacji, nieraz sprzecznych, ale również uzupełniających się. Oprócz tego badaczka zauważa, że sceny pozostające w związku z którymkolwiek etapem istnienia listu charakteryzuje teatralność i udramatyzowanie. Może to wynikać z tego, że Orzeszkowa w ramach dokształcania się poznała tajniki dramaturgii. Ale materiał zgromadzony przez Annę Chomicz ukazuje również, że list istnieje pomiędzy konwencją a prawdą psychologiczną. Reakcje, zachowania bohaterów piszących, czytających czy też niszczących list (lub testament) są zgodne z prawdopodobieństwem sytuacyjnym i emocjonalnym.

List, aby istnieć, potrzebuje obecności innego przedmiotu, „zazwyczaj o odmiennej naturze konstytutywnej” (s. 149). Można mówić o bytowej zależności listu i „znaczeniorodnych interakcjach między listem a jego semantycznym »partnerem« lub »oponentem«” (s. 149). W prozie Orzeszkowej różnorodne przedmioty towarzyszą listom w poszczególnych fazach ich istnienia. Autorka najwięcej miejsca poświęca analizie zależności między listami a lekturami bohaterów (Biblia, książka do nabożeństwa, romanse itd.). Wskazuje na zależność semantyczną, stylistyczną, między książką i listem, a także na uzyskiwany często efekt satyryczny. Co więcej, listy mogą wchodzić w dyskurs z pojęciami abstrakcyjnymi (duchowymi), takimi jak kryterium narodo-we, pojęcie sprawiedliwości.

List w twórczości Orzeszkowej staje się „świadkiem życia”, uczestnikiem i inicjatorem zdarzeń zarówno tych codziennych, czasami nawet błahych, jak i doniosłych, o „przełomowym znaczeniu w biografii postaci” (s. 319). W zależności od roli, jaką odgrywa, można mówić o jego czterech podstawo-

wych formach: urzędowy, parenetyczny, konwencjonalno-towarzyski i przyjacielsko-intymny. W prozie Orzeszkowej występują wszystkie te typy, choć większość to typy „mieszane”, nawiązujące do innych form literackich: dziennik, kazanie, nowela, dialog itp. Toteż list urzędowy nie tylko przyjmuje formę dokumentu, ale również przekazuje ważne informacje, zaproszenie, zawiadania o przyjeździe. Natomiast listy przyjacielsko-intymne w dużej mierze realizują się w formie swobodnego dialogu z odbiorcą lub dziennika intymnego (wyznania). Listy parenetyczne natomiast albo przekazują pouczenia (głównie we wczesnej prozie tendencyjnej), albo są opisem wyznawanej przez bohatera ideologii.

Autorka zebrała i omówiła bardzo bogaty materiał korespondencji bohaterów, zawartej w prozie Orzeszkowej. Swój wywód prowadzi jasno, logicznie. Ciekawie wprowadza w teorię listu jako formy komunikacji, a także przywołuje kontekst dziewiętnastowiecznego konwenansu związanego z epistolografią, co zwiększa wartość poznawczą rozprawy. Dlatego też praca Anny Chomicz może stanowić wstęp do ogólniejszych badań poświęconych komunikacji epistolarnej w literaturze polskiej, nie tylko epoki pozytywizmu. Ponadto omawiana rozprawa uzupełnia prace poświęcone analizie warstwy narracyjnej i dialogowej utworów Orzeszkowej. Język, jakim posługuje się autorka, wyróżnia się klarownością połączoną czasem z metaforyzacją, co bardzo uatrakcyjnia lekturę.

Omówione książki ciekawie uzupełniają istniejące już odczytania twórczości Orzeszkowej. Szczególnie wartościowe są prace Anny Chomicz i Małgorzaty Chwedczuk, gdyż poruszają pomijaną lub marginalizowaną w dotychczasowych badaniach problematykę. Erudycja wszystkich wymienionych autorek, precyzja przeprowadzonych wywodów sprawia, że ich prace są nie tylko interesujące poznawczo, ale również stanowią atrakcyjną lekturę. Ponadto badaczki udowadniają, że twórczość autorki *Nad Niemnem* ciągle stanowi nieprzebrane źródło nowych odczytań i interpretacji.

Krystyna Bezubik